

Maciej Muskata

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Diversion w wymiarze sprawiedliwości wobec nieletnich w Anglii i Walii

Abstrakt: Zachowania antyspołeczne, w tym przestępczość wśród nieletnich to coraz częstsze zjawisko we współczesnym świecie. Autor, na przykładzie rozwiązań przyjętych w Anglii i Walii, przedstawia jeden z możliwych sposobów reagowania systemów wymiaru sprawiedliwości na zaistniałą sytuację. Koncentrowanie się na zapobieganiu i wczesnej interwencji podejmowanej przez organy ścigania, jak i instytucje środowiska lokalnego wobec nieletnich naruszających porządek normatywny, to cecha charakterystyczna omawianego systemu. **Słowa kluczowe:** nieletni, *diversion*, zachowania antyspołeczne, przestępczość.

Wprowadzenie

Przestępczość dzieci i młodzieży jawi się jako jeden z podstawowych problemów współczesnych społeczeństw zarówno w wymiarze odczuwanego poziomu lęku przed tym zjawiskiem, jaki i realizowanej polityki kryminalnej. Zmiana struktury, obniżenie wieku osób dokonujących czynów zabronionych oraz wzrost liczby brutalnych przestępstw popełnianych przez tę kategorię sprawców, to wyzwanie przed jakim stają dziś wymiary sprawiedliwości. I choć większość z nieletnich sprawców wraz z wejściem w życie dorosłe porzuci drogę przestępstwa, a tylko nieliczni staną się – jak ich określiła T.E. Moffitt¹ – *life-course persistent offenders*,

¹ T.E. Moffitt zaproponowała wyróżnienie dwóch grup przestępców: tych którzy przejawiają zachowania łamiące ład społeczny przez całe życie (*life-course persistent offenders*) oraz naruszających go tylko w okresie

odpowieź na pytanie: jak zapobiegać i reagować na objawy wykołejenia przestępczego², jako bardzo istotne nie może pozostać bez odpowiedzi.

Jak pokazuje literatura przedmiotu, nie istnieje jedna, wspólna dla większości państw tendencja w podejściu do tego zagadnienia³. Można co najwyżej wyróżnić kilka modelowych rozwiązań przyjętych przez systemy wymiaru sprawiedliwości różnych krajów. „Zróźnicowanie to wynika z przyjęcia odmiennych założeń ideologicznych, dominujących aktualnie teorii kryminologicznych, a także z uwarunkowań politycznych, kontekstu społeczno-kulturowego i tradycji prawnej danego państwa”⁴.

Przedmiotem niniejszego opracowania nie jest jednak kolejna analiza porównawcza poszczególnych modeli czy ich szczegółowa charakterystyka⁵, a jedynie próba przybliżenia funkcjonowania, i to tylko fragmentu, jednego z systemów. Szczegółowej analizie zostanie poddany angielski i walijski system odpowiedzialności nieletnich, po zmianach wprowadzonych *Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012*⁶. Poza tym, że analizowany system mieści się w dünkelskim modelu opiekuńczo-jurydycznym⁷ z elementami modelu minimalnej interwencji i elementami sprawiedliwości naprawczej, można o nim powiedzieć, że najistotniejszą jego cechą jest elastyczność i szybkie reagowanie na zmiany rzeczywistości, ale nie o znamionach populistycznych, tylko uwzględniające krytyczne, naukowe analizy dotyczące przyjmowanych rozwiązań.

Lata dziewięćdziesiąte XX wieku w sposób jednoznaczny unaocznili władzom brytyjskim nieskuteczność dotychczas funkcjonującego systemu profilaktyki i reakcji na przestępczość nieletnich oraz konieczność jego reformy.

.....
adolescencji (*adolescent limited offenders*). Zob: T.E. Moffitt, *Adolescence-Limited and Life-Course-Persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy*, „Psychological Review” 1993, Vol. 100(4), s. 674–701.

² Cz. Czapów, *Wychowanie resocjalizujące. Elementy metodyki i diagnostyki*, Warszawa 1980, s. 109 i n.

³ Por B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich, od opieki do odpowiedzialności*, Wolters Kluwer, 2007.

⁴ J. Kusztal, *Europejskie tendencje w zapobieganiu przestępczości nieletnich*, „Probacja” 2011, nr 4, s. 30–31.

⁵ Na temat klasyfikacji modeli wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich zob m.in.: M. Cavadino, J. Dignan, *The Penal system: An introduction*, London 2007; *Juvenile Justice Systems in Europe. Current Situation and Reform Developments*, red. F. Düinkel, J. Grzywa, P. Horsfield, I. Pruin, Mönchengladbach 2010; *Juvenile Justice Systems: International Perspectives*, red. J.A. Winterdyk, Toronto 2002; B. Stańdo-Kawecka, op. cit., J. Kusztal, op. cit.; A. Walczak-Żochowska, *Modele postępowania z nieletnimi*, [w:] *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*, red. B. Kowalska-Ehrlich, S. Walczak, Warszawa 1992.

⁶ LASPO – jak bywa ten akt określony w literaturze – został uchwalony w maju 2012. Termin realizacji dla większości przepisów wyznaczono na 3 grudnia 2012 roku, a w przypadku środków pozasądowych *out-of-court disposals* na 8 kwietnia 2013 roku.

⁷ F. Düinkel, *Juvenile Justice in Europe – Reform Developments in the Light of International Human Rights Standards*, Ernst Moritz Arndt University of Greifswald, Department of Criminology 2010, dostępny <http://politika.lv/>

Od czasu ogłoszenia programu i wejścia w życie konstytuującego nowy, zreformowany system profilaktyki i reagowania na przestępczość nieletnich aktu prawnego *Crime and Disorder Act 1998*, angielski i walijski system stale poddawany jest ocenie i krytycznej analizie. Skutkuje to rozlicznymi korektami wcześniej zaproponowanych rozwiązań. W ostatnim czasie przyjęto dwie duże regulacje modyfikujące w zasadniczy sposób jego funkcjonowanie.

W 2008 roku ogłoszono *Youth Crime Action Plan* na nowo formułując główne założenia polityki zwalczania przestępczości wśród młodzieży. Rząd zobowiązał się w nim do ochrony i egzekwowania sprawiedliwości społecznej poprzez: zmniejszenie liczby młodocianych przestępców wchodzących w kontakt z wymiarem sprawiedliwości poprzez prewencję przestępczości wśród nieletnich; zmniejszenie recydywy wśród nieletnich; budowanie zaufania społecznego, wspieranie ofiar (przestępstw) oraz chronienie/ochrona dzieci i młodzieży oraz zagwarantowanie młodocianym będących pod opieką systemu sprawiedliwości pięciu najważniejszych dla dzieci kwestii (*five every child matters outcome*): zdrowia, bezpieczeństwa, aktywności i osiągnięć, pozytywnego wpływu i zapewnienia dobrobytu (ekonomicznego dobrostanu)⁸.

Wymiernym efektem realizacji przedstawionych w *Youth Crime Action Plan 2008* założeń było przyjęcie *Criminal Justice and Immigration Act 2008*, który to w myśl przyjętych założeń między innymi na nowo porządkuje środki jakimi dysponuje sąd, wprowadzając *Youth Rehabilitation Order* (YRO), który to środek ma dać mu większą możliwość indywidualizacji oddziaływań. Poprzez położenie silnych akcentów na działalność profilaktyczną i to nie tylko w sytuacji, kiedy objawy niedostosowania już się pojawiają, stanowi podstawę zintegrowanych działań zapobiegawczych⁹.

Także w przypadku tego aktu prawnego, rozwiązania w nim przyjęte zostały poddane ewaluacji i analizie efektywności. Kilkuletnie stosowanie wprowadzonych tą ustawą środków pozwoliło dostrzec pewne niedomogi i konieczność korekt. Dokonał tego ostatni – jak dotychczas – z aktów prawnych modyfikujących funkcjonowanie systemu resocjalizacji nieletnich w Anglii i Walii: *Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012*, który poza tym, że wprowadza drobne zmiany w obszarze stosowania wybranych elementów YRO, przede wszystkim na nowo reguluje środki pozasądowe *out-of-court disposals*, pozostające w dyspozycji Policji.

Przedmiotem niniejszego opracowania nie jest szczegółowa analiza rozwoju i funkcjonowania systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich, która została przedstawiona w rozlicznych opracowaniach¹⁰, a jedynie próba przedstawie-

⁸ HM Government, *Youth Crime Action Plan 2008*, s. 9.

⁹ Więcej na temat YRO zob.: M. Muskała, *Nowe instytucje prawne w angielskim systemie resocjalizacji nieletnich*, „Resocjalizacja Polska” 2013, nr 4, s. 113–129.

¹⁰ Zob. m.in. R. Morgan, T. Newburn, *Youth justice*, [w:] *The Oxford Handbook of Criminology*, red. M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, Oxford 2007, s. 292–321; A. Bottoms, J. Dignan, *Youth justice in Great Britain*, [w:] *Youth Crime and Youth Justice: Comparative and Cross-National Perspectives*,

nia obecnych ram i procedur pozasądowego postępowania z dziećmi i młodzieżą przejawiającymi zachowania dewiacyjne.

Instytucjonalny wymiar systemu resocjalizacji nieletnich

System instytucji, które tworzą wymiar sprawiedliwości dla nieletnich w Anglii i Walii jest silnie rozbudowany. Obok tradycyjnych i występujących w innych krajach odrębnych sądów, policji czy instytucji opieki nad dziećmi i młodzieżą spotykamy instytucje specyficzne tylko dla tego systemu.

Najważniejszym punktem reformy systemu, a zatem i najważniejszą instytucją, było powołanie *Youth Offending Teams* – Zespołów do Spraw Zapobiegania Przestępczości (YOT). Mają one charakter bardzo lokalny, aktualnie istnieje ich ponad 150. W skład zespołu z mocy ustawy wchodzi przedstawiciele: służb socjalnych, systemu oświaty, policji, biura kuratora i służby zdrowia, ale lokalność daje im możliwość włączenie także osób z innych występujących na danym terytorium instytucji zajmujących się problematyką dzieci i młodzieży¹¹. „Taki skład zespołu [...] pozwala w najlepszy sposób dobierać odpowiednie programy dla nieletnich i odpowiadać na ich aktualne potrzeby. Niezwykle ważna jest ta różnorodność i włączenie w pracę YOT ludzi [...] należących do różnych instytucji. Powoduje ona, że odpowiedzialność za nieletnich i programy dla nich realizowane spoczywają na wielu urzędach. Dodatkowym atutem jest skoordynowanie ich działań, prowadzone w ramach YOT”¹². To przed Zespołami do Spraw Zapobiegania Przestępczości stoi główny ciężar działań związanych z zapobieganiem i zwalczaniem przestępczości, ale i innych objawów niedostosowania społecznego na swoim terenie. Zadania jakie zostały postawione przed YOT są bardzo szerokie: od działań profilaktycznych wobec dzieci i młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym zaczynając, poprzez diagnozowanie ryzyka i tworzenie planów oddziaływań, współdziałanie w realizacji wielu sankcji określonych przez sąd czy policję, aż po udział w wykonywaniu kar izolacyjnych¹³.

.....

red. M. Tonry, A. Doob, London 2004, s. 21–183; A. Barczykowska, S. Dzierżyńska-Breś, M. Muskała, Systemy oddziaływań resocjalizacyjnych Stanów Zjednoczonych i Anglii, praca niepublikowana w dyspozycji autorów.

¹¹ Osoby te są zatrudnione przez jednostki macierzyste i jedynie oddelegowane do pracy w danym YOT. Jest to ich jedyna aktywność zawodowa, a nie dopełnienie sprawowanych już obowiązków. Takie oddelegowanie może trwać od 3 do 5 lat – za: W. Klaus, *Reforma wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich w Wielkiej Brytanii*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2004, nr 44–45, s. 170.

¹² W. Klaus, op. cit., s. 170.

¹³ Szerzej na temat funkcjonowania YOT i jego relacji z innymi instytucjami tworzącymi system profilaktyki i resocjalizacji zob. m.in.: T. Newburn i in., *The introduction of referral orders into the youth justice system*, London 2002; A. Souhami, *Transforming Youth Justice: Occupational Identity and Cultural Change*, Willan Publishing 2007.

Jak nietrudno zauważyć tak nieliczny zespół, jak to zostało określone powyżej, z całą pewnością miałby zasadnicze trudności w realizacji tak dużego zakresu działań. Dlatego też do bezpośredniej pracy z nieletnimi powoływane są w ramach YOT *Youth Offender Panels* – Panele do Spraw Nieletnich Przestępców (YOP), których działania Zespół tylko koordynuje.

Jeśli nieletni naruszy normy prawne, a sprawa nie zostanie rozstrzygnięta w ramach kompetencji policji, trafia ona do sądu. Jednak w większości przypadków sąd oddaje nieletniego do dyspozycji Zespołów do Spraw Zapobiegania Przestępczości czyli w praktyce Panelu do Spraw Nieletnich Przestępców. Taki stan rzeczy wynika nie tyle z dobrej woli sądu lecz z litery prawa. *Powers of Criminal Courts (Sentencing) Act 2000* w § 17 pkt 1 nakłada obowiązek przekazania sprawy w sytuacji, gdy sprawca przestępstwa: przyznał się do winy; nigdy nie został skazany przez sąd i nigdy nie został zobowiązany przez postępowanie karne w Anglii, Walii lub Irlandii Północnej do przestrzegania porządku lub poprawnego zachowywania się.

Zatem YOP jawi się, ze względu na liczbę rozpatrywanych spraw, jako podstawowa instytucja systemu zapobiegania i zwalczania przestępczości. Tworzą go dwaj przedstawiciele społeczności lokalnej, a ich dobór ma odzwierciedlać strukturę społeczną, etniczną itp. Obok nich do YOP powoływany jest jeden przedstawiciel YOT oraz sprawca (obecność rodziców czy opiekunów prawnych jest możliwa, a w niektórych przypadkach wymagana), ofiara i jej pełnomocnik¹⁴. Celem Panelu jest zorganizowanie forum dla wszystkich zainteresowanych stron do rozmowy na temat przyczyn, okoliczności i konsekwencji nagannego zachowania nieletniego. Finalnie zaś, osiągnięcie porozumienia w sprawie planu działań obejmującego zadośćuczynienie (może ono obejmować pracę na rzecz społeczności lokalnej bądź pokrzywdzonego, zapłatę odszkodowania, pisemne przeprosiny), ustalenie programu zajęć dla sprawcy, mającego na celu zmianę jego zachowania oraz nakazów i zakazów co do określonego zachowania czy też przebywania w określonych miejscach. Kontrakt jest zawierany na okres od 3 miesięcy do roku. W sytuacji, kiedy sprawca nie stawia się na Panelu, nie podpisze porozumienia lub narusza albo nie wykonuje jego treści, sprawa wraca z powrotem do sądu, który ma do dyspozycji cały wachlarz środków, od bezwarunkowego zwolnienia do kar izolacyjnych włącznie¹⁵.

.....

¹⁴ Zob. na temat składu Panelu *Powers of Criminal Courts (Sentencing) Act 2000* paragraf 21–22; T. Newburn i in., op. cit., s 23–30 oraz krytycznie na temat rekrutacji M. Cundy, *Referral Order Officer Norfolk Youth Offending Team* – tekst dostępny na <http://www.restorativejustice.org/10fulltext/cundy>

¹⁵ Mimo szeregu korzyści wynikających choćby z wpisania się tego typu rozwiązań w nurt sprawiedliwości naprawczej funkcjonowanie YOP wywołuje w środowisku prawniczym liczne głosy krytyczne. „Trudno jest mówić o swobodzie podejmowania przez nieletniego decyzji i dobrowolnym zawieraniu przez niego kontraktu. Odrzucenie propozycji oznaczałoby dla niego powrót do sądu [...]”. W tej sytuacji zawarcie kontraktu ma charakter zbliżony do wymierzenia nieletniemu kary i powoduje

Kolejną instytucją zajmującą niepoślednie miejsce w systemie wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich są sądy. I to zarówno sądy dla nieletnich, jak i zwykle sądy karne i sądy cywilne. Te ostatnie, wraz z władzami lokalnymi, posiadają kompetencje do stosowania rozbudowanego katalogu środków profilaktycznych wobec nieletnich zagrożonych przestępczością. Sprawy o popełnienie czynu zabronionego przez prawo karne rozpatrują *Youth Court* – Sądy dla Nieletnich¹⁶, będące z reguły wydziałami *Magistrate's Court* – Sądów Pokoju. Zgodnie z zaproponowaną w tytule niniejszego opracowania problematyką nie staną się one przedmiotem analiz. Przedstawione zostaną natomiast pozasądowe formy reakcji systemu na przejawy zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży.

Pozasądowe formy reakcji na przejawy zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży

Porządek prezentacji został przyjęty z opracowań Rady do Spraw Wymiaru Sprawiedliwości w Sprawach Nieletnich *Youth Justice Board* – YJB¹⁷, gdzie wszystkie pozasądowe środki podzielone są na cztery grupy: 1. *anti-social behaviour measures*; 2. *other measures*; 3. *measures for under 10 year olds* i na stosowanie przez Policję *pre-court measures*.

Ad. 1. *anti-social behaviour measures* (środki stosowane w sprawie zachowań antyspołecznych¹⁸)

W pierwszej kolejności przybliżone zostaną najważniejsze programy profilaktyczne kierowane do nieletnich zagrożonych niedostosowaniem społecznym oraz środki podejmowane przez instytucje środowiska lokalnego wobec tych, u których wystąpiły już pierwsze, wstępne objawy¹⁹.

Acceptable Behaviour Contract (ABC) – środek ten pozostaje w gestii władz lokalnych i YOT. Adresowany jest do dzieci i młodzieży, których społeczne za-

ingerencję w sferę jego wolności bez odpowiednich gwarancji procesowych” – B. Stańdo-Kawecka, op. cit., s. 242–243.

¹⁶ Przed tymi sądami toczą się postępowania karne przeciwko tym, którzy są w wieku od 10–17 lat.

¹⁷ *Youth Justice Board* jest odpowiedzialna za monitorowanie funkcjonowania całego systemu wymiaru sprawiedliwości w sprawach nieletnich oraz opracowanie celów, standardów i koncepcji systemu profilaktyki i resocjalizacji nieletnich.

¹⁸ Jak podaje B. Stańdo-Kawecka; „Zachowanie antyspołeczne oznacza każde zachowanie, które nie stanowi czynu zabronionego prawem karnym, ale dla osób innych niż domownicy zamieszkujący razem ze sprawcą jest lub może być uciążliwe albo powoduje lub może powodować poczucie zagrożenia”; op. cit., s. 235.

¹⁹ Grupa tych środków dotyczy głównie zachowań, które są określane jako aspołeczne. Zalicza się do nich każde zachowanie, które nie jest naruszeniem norm prawa karnego, ale stanowi, bądź może stanowić, uciążliwość lub zagrożenie dla członków społeczności lokalnej.

chowanie jest jeszcze na niskim poziomie. Taki nieletni wraz z rodzicami zobowiązuje się do przestrzegania zasad współżycia społecznego i podjęcia działań naprawczych mających na celu wyeliminowanie przyczyn tych uciążliwych dla społeczności lokalnej zachowań. Jeżeli nieletni narusza warunki zobowiązania, władze lokalne mogą wystąpić do sądu cywilnego o wydanie postanowienia *Anti-Social Behaviour Order* (ASBO).

Anti-Social Behaviour Order – przyczyny zastosowania tego środka, poza wymienioną wyżej sytuacją naruszenia zakazów ABC, sprowadzają się do wystąpienia u osoby powyżej 10 r.ż. zachowań antyspołecznych. Jeśli właściwy organ władzy lokalnej²⁰ dojdzie do wniosku, że nie ma innych sposobów powstrzymania nieletniego od tego typu zachowań, może skierować wniosek do sądu²¹ o zastosowanie tego środka. „Wydając postanowienie sąd cywilny może zakazać nieletniemu opuszczania mieszkania w określonych godzinach, przebywania w określonych miejscach, utrzymywania kontaktów z określonymi osobami lub nałożyć na niego inne ograniczenia, jakie uzna za celowe dla powstrzymania go od kontynuowania takich zachowań”²². Środek ten, zwłaszcza w porównaniu z dotychczas zaprezentowanymi, ma znamiona surowej sankcji. Naruszenie warunków ASBO nałożonych przez sąd stanowi przestępstwo i skutkować może grzywną bądź nawet umieszczeniem w instytucji izolacyjnej – art. 1(10)²³.

Ad. 2. other measures (inne środki)

Grupa tych środków adresowana jest do tych nieletnich, którzy weszli już w konflikt z prawem bądź są nim zagrożeni. Nałożyć czy skierować do nich mogą zarówno YOT lub policja, ale także: szkoła, pracownik socjalny a nawet rodzice.

Local Child Curfew – jeżeli władze lokalne stwierdzą, że problemy z jakimi się borykają, a zwłaszcza te związane z aspołecznymi zachowaniami, są związane z brakiem opieki nad dziećmi i młodzieżą mogą wprowadzić *Local Child Curfew*. To zakaz przebywania bez opieki w miejscach publicznych dzieci poniżej 10 r.ż.²⁴ od 21 do 6 rano. Zgodnie z art. 14(1b) *Crime and Disorder Act* można go zastosować na czas nie dłuższy niż 90 dni. *Local Child Curfew* ma być częścią zintegrowanej odpowiedzi na problemy występujące w społeczności lokalnej. Ważne jest zatem, przy opracowywaniu tej propozycji systemu profilaktyki, aby

²⁰ Wymienia się tutaj, poza władzami samorządowymi i policją: British Transport Police, Registered Social Landlords, Housing Action Trusts.

²¹ O czym była mowa, na tym etapie nie jest to jeszcze sąd dla nieletnich a jedynie sąd cywilny, np. Family Proceedings Court – postać sądu rodzinnego.

²² B. Stańdo-Kawecka, op. cit., s. 235.

²³ Więcej na temat ASBO zob.: *A guide to anti-social behaviour orders* – dostępny na stronie – <http://www.crimereduction.homeoffice.gov.uk/antisocialbehaviour/antisocialbehaviour55.pdf>

²⁴ Aktów prawnych regulujących wszelkie aspekty funkcjonowania *local child curfew* jest wiele. W pierwszym rządzie będzie to *Crime and Disorder Act* z 1998 roku, ale także *Criminal Justice and Police Act* z 2001 i *Anti-social Behaviour Act* z 2003. Te kolejne regulacje rozszerzają zakres podmiotowy oddziaływania tej instytucji na wszystkich poniżej 16 r.ż.

władze lokalne brały pod uwagę jaki wpływ będzie miała ta instytucja nie tylko na obszarze szczególnie dotkniętym zagrożeniami, ale w całej społeczności. Wymaga to przedstawienia szczegółów dotyczących charakteru i skali problemu oraz przeprowadzenia szeroko zakrojonych konsultacji z mieszkańcami i instytucjami środowiska. Naruszenie zakazu może skutkować odprowadzeniem do domu przez policję, umieszczeniem w placówce opiekuńczej, a także jest jedną z przesłanek do orzeczenia *Child Safety Order* (o którym niżej)²⁵.

Gang Injunctions GI – zakazy/nakazy dotyczące gangów. Rozporządzenie sądowe zapobiegające przemocy związanej z gangami jest narzędziem pozwalającym policji lub władzom lokalnym na zwrócenie się do sądu o wydanie zakazu wobec osoby w celu zapobiegania przemocy związanej z gangami. Poprzez nałożenie szeregu zakazów i wymagań dotyczących pozwanego GI ma na celu: powstrzymanie osoby przed zaangażowaniem się, zachęcaniem lub pomaganiem w przemocy związanej z gangami; i/lub chronienie osoby przed przemocą związaną z gangami.

Gang Injunctions mają być stosowane wobec członków brutalnych gangów ulicznych. Jednakże prawo nie określa jednoznacznie, co należy rozumieć jako „przemoc związaną z gangami” (*gang-related violence*). Charakter i formy przemocy związanej z gangami różnią się znacząco w zależności od obszaru.

Youth Restorative Disposal (YRD) może być zastosowane w stosunku do osób w wieku 10–17 lat, wobec których wcześniej nie stosowano nagany *Reprimand*, ostrzeżenia *Final Warning*²⁶ czy *Youth Caution*. *Youth Restorative Disposal* jest szybką i alternatywną – wobec postępowania sądowego – reakcją na drobne przestępstwa. Instytucja ta odwołuje się do idei, celów i założeń sprawiedliwości naprawczej. Stąd też obie strony: ofiara i sprawca, muszą wyrazić zgodę na udział w YRD. Jak można przeczytać w opracowaniach „Proces ten musi być rozwiązany w rozsądnym czasie (np. na ulicy lub niedługo później)²⁷”, a polega głównie na przeproszeniu ofiary przez sprawcę, ale może zawierać także dodatkowe działania polegające na zadośćuczynieniu. Możliwość skorzystania z YRD ma charakter jednorazowy. Policja informuje lokalny YOT, że został zastosowany ten środek, co stwarza możliwość wczesnego wsparcia i interwencji wobec młodych ludzi, którzy mogą być zagrożeni wykołajeniem przestępczym. Dzięki wczesnej identyfikacji czynników ryzyka oraz interwencji YOT, *Youth Restorative Disposal* ma szansę w sposób zasadniczy przyczynić się do zmiany zachowań nieletnich.

²⁵ Szerzej na temat Local Child Curfew zob: Local Child Curfews: Full Guidance (The Crime and Disorder Act), wytyczne dostępne na stronie http://police.homeoffice.gov.uk/publications/operational_policing/local_child_curfews.pdf

²⁶ Obie instytucje z mocy *Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012* z dniem 8.4.2012 r. zostały zniesione i zastąpione ostrzeżeniem *Youth Caution* i warunkowym ostrzeżeniem *Youth Conditional Caution*.

²⁷ A. Rix, K. Skidmore, R. Self, T. Holt, S. Raybould, *Youth Restorative Disposal Process Evaluation*, Youth Justice Board for England and Wales 2011, s. 2, dostęp: <http://www.yjb.gov.uk/Publications/>

Ad. 3. measures for under 10 year olds (środki stosowane wobec dzieci poniżej 10 r.ż.)

Do tej kategorii należy tylko jeden, wcześniej już wspomniany środek: *Child Safety Order* – jest to środek wczesnej interwencji, adresowany do dzieci poniżej 10 r.ż. W myśl art. 11(3) *Crime and Disorder Act* sąd cywilny na wniosek władz lokalnych wydaje takie postanowienie jeżeli: dziecko dopuściło się czynu, który po ukończeniu 10 r.ż. stanowiłby przestępstwo; jest to konieczne w celu zapobieżenia dokonywania czynów, o których mowa wyżej; dziecko narusza *Local Child Curfew* lub zachowuje się w sposób uciążliwy lub zagrażający jednej lub większej liczbie osób. „Sąd rodzinny ma dużą swobodę decydowania o treści postanowienia, w którym może na przykład nakazać dziecku unikania określonych miejsc, regularne uczęszczanie do szkoły lub na zajęcia organizowane w czasie wolnym albo zakazać opuszczania domu w określonych godzinach”²⁸. Maksymalny czas obowiązywania tego środka w wyjątkowych sprawach może sięgać 12 miesięcy. W tym czasie dziecko pozostaje pod nadzorem *responsible officer*, co oznacza pracownika socjalnego bądź członka YOT²⁹.

Ad. 4. pre-court measures³⁰ (środki przedsądowe)

Gama tych środków, będących w gestii Policji, wynikająca ze swoistego umocowania jej w strukturach władzy i społeczeństwa, historycznie i kulturowo zgoła odmiennie ukształtowanych niż w kontynentalnej części Europy, jest stosunkowo bogata. W kontakcie z osobami poniżej 18 roku życia, które dopuściły się przestępstwa Policja dysponuje poniższymi możliwościami:

- *Community Resolution CR* – porozumienie quasimediacyjne,
- *Youth Caution YC* – ostrzeżenie,
- *Youth Conditional Caution YCC* – warunkowe ostrzeżenie,
- *Charge* – postawienie w stan oskarżenia.

W przeciwieństwie do poprzednich rozwiązań³¹ nie następuje tu gradacja czy proces intensyfikacji oddziaływań, tak więc każdy z wyżej wymienionych środków może być zastosowany w dowolnym etapie, w którym stwierdza się, że będzie najbardziej odpowiednim działaniem. Decyzja o tym jaki środek zostanie zastosowany będzie zależała od wagi przestępstwa czy wykroczenia.

Community Resolution CR – porozumienie quasi-mediacyjne – jest innowacyjnym podejściem do zajmowania się drobnymi przestępstwami, takimi jak: zabór mienia nieznacznej wartości, zakłócanie porządku publicznego, wandalizm i napa-

²⁸ B. Stańdo-Kawecka, op. cit., s. 234.

²⁹ Więcej zob.: *Child Safety Orders – guidance*, wytyczne dostępne na stronie <http://www.homeoffice.gov.uk/documents/child-safety-order-guidance?view=Binary>

³⁰ Warto przypomnieć, że właśnie tych środków dotyczyły główne zmiany wprowadzone *Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012*.

³¹ Zob.: M. Muskała, *Pozasądowe formy reakcji na zachowania dewiacyjne dzieci i młodzieży w Anglii i Walii*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 19, s. 101–118.

dy. Jest skierowane przede wszystkim do przestępców popełniających przestępstwo po raz pierwszy, gdy wyrażona została prawdziwa skrucha i kiedy ofiara zgodziła się na to, żeby Policja nie podejmowała bardziej formalnych działań.

Community Resolution definiowane jest jako składowa trzech elementów:

1. każde działanie, którego zażąda ofiara – może ono obejmować działania naprawcze, takie jak: pomalowanie płotu zniszczonego przez sprawcę, ustne lub pisemne przeprosiny lub zrefundowanie przestępcy poniesionej straty finansowej, bądź tylko otrzymanie rady na temat zachowania. Rozwiązania mogą zostać uzgodnione podczas konferencji mieszczącej się w ramach sprawiedliwości naprawczej, jeśli obie strony dobrowolnie zgadzają się na ten proces³². Alternatywnie, rozwiązanie może być osiągnięte poprzez „podejście wahadłowe”, kiedy funkcjonariusz indywidualnie rozmawia z obiema stronami przekazując informacje od jednej do drugiej strony; 2. na które zgodzi się przestępca – jeśli sprawca nie zgodzi się uczestniczyć w żadnym aspekcie procesu, wtedy CR nie będzie właściwe; 3. które jest uważane przez funkcjonariusza za właściwe i proporcjonalne – funkcjonariusz działa jako niezależny arbiter i jest pewien, że CR jest najlepszym rozwiązaniem oraz że wszelkie związane z nim warunki są odpowiednie, proporcjonalne, bezpieczne i zgodne z wymogami ofiary³³.

Nie wszystkie przypadki CR Poziomu Pierwszego³⁴, ze względu na niski poziom przestępczego zachowania wymagają skierowania do YOT, ale funkcjonariusz może zdecydować, że istnieją takie okoliczności. Natomiast jeśli przyjmie się, że CR na Poziomie Drugim będzie odpowiednie dla młodej osoby, wtedy musi to skutkować skierowaniem sprawy do YOT w celu dokonania wnikliwej oceny.

Zgodnie z ogólną zasadą, jeżeli sprawca w ciągu ostatnich 12 miesięcy był już poddany CR jest mało prawdopodobne, że kolejne będzie właściwe. Jeśli sprawca ma już wcześniejsze wyroki, ostrzeżenia lub jego sprawa była już przekazana do rozwiązania poza sądem, funkcjonariusz musi przekazać sprawę do przełożonego, aby zdecydować czy właściwe jest jej rozwiązanie poprzez CR. W tych okolicznościach, jeśli podjęta zostanie decyzja o rozwiązaniu sprawy poprzez CR, należy odnotować pełne uzasadnienie tej decyzji.

Youth Cautions – ostrzeżenie – jest formalnym narzędziem polubownego rozwiązania sprawy, które w pewnych okolicznościach może być stosowane jako al-

.....

³² Jak z tego wynika w ramach CR mogą być zastosowane instrumenty sprawiedliwości naprawczej, ale nie są one konieczne i nie definiują tej procedury. Jeśli dochodzi do pełnej konferencji pomiędzy pokrzywdzonym a sprawcą (kiedy obecne są czynniki obciążające), mówi się o Poziomie Drugim CR. *Community Resolution* na Pierwszym Poziomie nie wymagają takowych i zazwyczaj rozwiązywane są zaraz po popełnieniu przestępstwa.

³³ *Community Resolutions Policy* title: *Community Resolutions* Reference: 1091/2013, dostęp: <http://www.sussex.police.uk/policing-in-sussex/transparency/policies-and-procedures/force-policies/community-resolutions>

³⁴ Zob. przyp. 32.

ternatywa dla ścigania karnego osób w wieku od 10 do 17 lat³⁵. Nim policjant udzieli ostrzeżenia, należy spełnić następujące kryteria: 1. funkcjonariusz decyduje, że istnieją wystarczające dowody, aby oskarżyć młodą osobę o przestępstwo; 2. młoda osoba przyznaje się policjantowi do popełnienia przestępstwa; 3. policjant uważa, że młoda osoba nie powinna być ścigana prawnie lub otrzymać ostrzeżenie warunkowe (YCC – o czym w dalszej części tekstu) w związku z tym przestępstwem.

Wcześniejsze wyroki lub inne polubowne, pozasądowe rozwiązania nie wykluczają zastosowania YC. Jednak osoby podejmujące decyzję powinny rozważyć czy nowe przestępstwo nie jest czasem częścią wzorca przestępczości (*a pattern of offending*), który wymaga poważniejszej reakcji, takiej jak ściganie karne.

Youth Cautions może być właściwe w przypadku gdy:

- nastąpił duży upływ czasu co sugeruje, że poprzednie ostrzeżenie lub wyrok miał skutek odstrasżający,
- obecne przestępstwo nie jest podobne z jakimkolwiek poprzednim przestępstwem,
- jest to najlepsze rozwiązanie dla ofiary i przestępcy, biorąc pod uwagę okoliczności konkretnej sprawy,
- przestępca jest gotowy do zastosowania się do ewentualnych działań interwencyjnych i wcześniej też się poddawał takim działaniom³⁶.

W celu zapewnienia pełnej skuteczności YC policja winna ściśle współpracować z YOT. Wynika to choćby z faktu ustawowego obowiązku skierowania nieletniego do Zespołu ds. Zapobiegania Przestępczości w przypadku zastosowania YC. Jeśli nieletni nigdy wcześniej nie otrzymał ostrzeżenia czy warunkowego ostrzeżenia YOT, w takich przypadkach może przeprowadzić ocenę i zaoferować program resocjalizacji. Przy drugim lub kolejnym YC, lub kiedy młoda osoba już wcześniej otrzymała YCC, YOT ma ustawowy obowiązek przeprowadzenia takowej i rozważenia wdrożenia programu interwencyjnego, mającego na celu zapobieganie recydywie. Czas jakim dysponuje Zespół na dokonanie oceny (krótsza wersją ASSET³⁷) i przedstawienie propozycji działań nie jest zbyt długo, gdyż wynosi zaledwie 10 dni roboczych. Interwencje związane z YC nie są warunkowe i nie istnieje oddzielna kara za niezastosowanie się do nich, jednak niewywiązanie się z nich może być przytoczone w ewentualnym przyszłym postępowaniu karnym.

W przypadku, gdy spełnione są kryteria ustawowe i Policja podjęła decyzję zastosowania YC, procedura może być przeprowadzona natychmiast. Wybór właściwego miejsca na udzielenie YC jest istotny, gdyż może ono mieć charak-

.....

³⁵ Istnieje niemal identyczna instytucja prawna stosowana wobec dorosłych, jako *Caution*.

³⁶ *Youth Cautions – Guidance for Police and Youth Offending Teams*, Ministry of Justice 2013, s. 10.

³⁷ Na temat oceny ryzyka i narzędzi temu służącym zob.: M. Muskała, *Diagnoza nieprzystosowania społecznego nieletnich w Anglii i Walii czyli szacowanie ryzyka w postępowaniu z nieletnimi* – tekst niepublikowany.

ter wzmacniający oddziaływanie samego środka, co w konsekwencji może pomóc młodej osobie w zmianie zachowania. Wszystkie miejsca powinny być oceniane pod kątem ich przydatności, muszą być łatwo dostępne dla wszystkich uczestników (w szczególności ofiary) oraz bezpieczne. Przyjmuje się, że nie byłoby właściwym udzielenie YC na ulicy. Również dom czy mieszkanie sprawcy uważa się za nieodpowiednie³⁸.

Youth Conditional Cautions – ostrzeżenie warunkowe – to kolejny ze środków pozasądowych *out-of-court disposals* możliwych do zastosowania przez Policję (a także prokuraturę – *Crown Prosecution Service*) wobec sprawców w wieku 10–17 lat. Polega na zastosowaniu ostrzeżenia z załączonym jednym lub kilkoma warunkami.

W *Crime and Disorder Act 1998* określono pięć wymogów, które muszą zostać spełnione zanim warunkowe ostrzeżenie będzie mogło być zastosowane. Są nimi:

1. uprawniona osoba musi mieć dowody, że młoda osoba popełniła przestępstwo,
2. upoważniona osoba musi ustalić, że istnieją wystarczające dowody na oskarżenie o popełnieniu przestępstwa,
3. młody człowiek musi przyznać się do popełnienia przestępstwa,
4. upoważniona osoba musi wyjaśnić działanie YCC i ostrzec, że niespełnienie jakiegokolwiek warunku może doprowadzić do wniesienia oskarżenia za pierwotne przestępstwo³⁹,
5. młoda osoba musi podpisać dokument zawierający szczegółowe informacje na temat przestępstwa, przyznania się upoważnionej osobie do popełnienia przestępstwa, zgody na otrzymanie YCC oraz szczegółów dotyczących warunków.

Tak jak w przypadku ostrzeżenia, wcześniejsze wyroki lub inne polubowne, pozasądowe rozwiązania nie wykluczają zastosowania YCC. Również identyczne są kryteria brane pod uwagę przy podejmowaniu decyzji czy możliwe jest zastosowanie tego środka i dotyczą czasu jaki upłynął od poprzedniego wyroku czy ostrzeżenia, charakteru przestępstwa i okoliczności sprawy a także gotowości do zastosowania się przez sprawcę do ewentualnych działań interwencyjnych – dokładnie przedstawiono je omawiając YC.

Warunki związane z warunkowym ostrzeżeniem muszą spełniać co najmniej jeden z poniższych celów:

Resocjalizacja (*rehabilitation*) – warunki, które pomagają zmodyfikować zachowanie młodej osoby; mają na celu zmniejszenie prawdopodobieństwa recydywy lub pomóc w powrocie młodego człowieka do społeczeństwa. Mogą obejmować uczestnictwo w programach uzależnień lub w dowolnych interwencjach dostępnych dla YOT, dotyczących danego przestępczego zachowania.

.....

³⁸ Youth Cautions – Guidance for Police..., s. 20.

³⁹ Kiedy młoda osoba jest w wieku 16 lat lub mniej, te wyjaśnienia i ostrzeżenia muszą być przekazane w obecności odpowiedniej osoby dorosłej.

Zadośćuczynienie (*reparation*) – warunki, które służą naprawie krzywdy wyrządzonej przez młodą osobę bezpośrednio lub pośrednio. Warunki naprawcze mogą obejmować przeproszenie lub naprawienie wyrządzonej szkody pod warunkiem, że jest to akceptowane przez ofiarę, np. może zostać wypłacona specjalna rekompensata finansowa. Kiedy skutkiem przestępstwa było zniszczenie mienia społecznego, naprawa może mieć formę: działalności naprawczej w celu naprawienia szkody, bardziej ogólnej działalności naprawczej w społeczności lub wpłaty na rzecz odpowiedniej lokalnej organizacji charytatywnej lub społecznej.

Kara (*punishment*) – nieodpłatna praca lub kara finansowa, które będą karą dla młodej osoby za jej niezgodne z prawem zachowanie.

Nieodpłatna praca jest dostępna tylko dla osób w wieku 16 i 17 lat i nie może trwać dłużej niż 20 godzin. Warunek ten może być właściwy w przypadku, kiedy nie ma indywidualnej ofiary, która poniosła wymierne straty lub kiedy szkody spowodowane przez przestępstwo nie mogą być naprawione przez młodego człowieka, ale może on zadośćuczynić je pośrednio dla społeczności poprzez inną nieodpłatną pracę. Kara finansowa powinna być stosowana tylko wtedy, gdy warunki resocjalizacyjne i naprawcze nie są odpowiednie.

Wszelkie warunki resocjalizacyjne, naprawcze i punitywne muszą być spełnione w ciągu 16 tygodni.

W każdym przypadku, gdy policjant lub prokurator rozważa wydanie YCC, sprawa winna być skierowana do lokalnego YOT, który musi zdiagnozować młodego człowieka i zaproponować odpowiednie warunki, na których przyjęcie musi on wyrazić zgodę.

W przypadku, kiedy nie ma uzasadnionego usprawiedliwienia dla niezastosowania się do warunków, może rozpocząć się postępowanie karne za to pierwotne przestępstwo, a ostrzeżenie warunkowe przestanie obowiązywać. Identyczne konsekwencje pociąga za sobą podjęta przez nieletniego decyzja o wycofaniu się z YCC, czego może dokonać w dowolnym momencie.

Wszystkie YC i YCC muszą być wydane przez umundurowanych policjantów osobiście⁴⁰, ustnie i uzupełnione o informacje pisemne wyjaśniające zarówno szczegóły dotyczące przestępstwa jak i skutki zastosowanych środków. Wydając ostrzeżenie (w jakiegokolwiek formie) funkcjonariusz winien wyjaśnić nieletniemu, iż zastosowanie tego środka, choć nie jest uznaniem winy przez sąd, jest przyznaniem się do winy i ta informacja będzie zarejestrowana przez Policję, co może być wspomniane w ewentualnym przyszłym postępowaniu karnym.

Charge – postawienie w stan oskarżenia – to ostatnia z możliwych reakcji Policji na popełnienie przestępstwa. Polega na postawieniu sprawcy w stan oskarżenia i przekazaniu sprawy do sądu.

.....

⁴⁰ Nie ma zarządzenia dotyczącego rangi funkcjonariusza, który może wydać YC lub YCC. Zwykle ważniejszym czynnikiem będzie wiedza policjanta niż jego stopień.

Zakończenie

Jak widać z powyższej prezentacji gama pozasądowych środków – a zostały one ujęte bardzo szeroko, wykraczając poza klasyczne rozumienie *diversion* – podejmowanych wobec nieletnich naruszających porządek normatywny w Anglii i Walii jest bardzo bogata. Taka różnorodność środków pozwala na bardziej elastyczne reagowanie na zachowania przestępcze nieletnich, a dokonana ocena szans i ryzyka na podjęcie odpowiednich działań w konkretnych przypadkach, co redukuje prawdopodobieństwo ponownego naruszenia norm prawnych. Owa różnorodność dotyczy nie tylko form, ale i podmiotów podejmujących czy choćby tylko inicjujących tego typu działania. Jak zostało pokazane, choć aktywność w tym zakresie koncentruje się głównie wokół Policji i YOT, także różnorodne instytucje środowiska lokalnego mają daleko idące uprawnienia w tym zakresie. Charakterystyczne dla tego systemu podejście multiagencyjne, czego najlepszym przykładem są Zespoły do Spraw Zapobiegania Przestępczości, wydaje się najskuteczniejszą formą reakcji na niedostosowanie społeczne nieletnich. Właśnie włączenie, i to na bardzo wczesnym etapie, różnorodnych służb w proces diagnozowania i korygowania zachowań nieletnich, wykorzystanie elementów sprawiedliwości naprawczej z nieodzownym zadośćuczynieniem, to cechy charakterystyczne dla systemu angielskiego, i to nie tylko na etapie *pre-court disposal*. Zasada minimalnej interwencji, przejawiająca się przede wszystkim w dominacji środków pozasądowego rozwiązywania spraw nieletnich (w ramach *diversion*), jak i zadośćuczynienie czy wręcz wsparcie ofiary (akcentowane już w *Youth Crime Action Plan* z 2008 r.) poprzez włączenie jej w proces decyzyjny, jak i naprawienie szkody wyrządzonej czynem nieletniego odpowiadają wyodrębnionym przez Dünkela i Junger-Tass zasadom na podstawie których winno się budować nowoczesne podejście do zapobiegania przestępczości nieletnich⁴¹.

Pozostawienie nieletniego w środowisku, stosując pozasądowe formy reakcji na jego dewiacyjne zachowania, w którym może liczyć na wsparcie rodziny czy wspólnoty lokalnej przy jednoczesnym zapewnieniu odpowiedniego nadzoru może być szansą i zapobiec dalszemu angażowaniu się w zachowania dewiacyjne. Jednak taki sposób interwencji, poza oczywistymi korzyściami, może pociągać za sobą także negatywne konsekwencje. W literaturze najczęściej eksponowane jest rozszerzenie sieci kontroli – *net widening*, także na tych, którzy w naturalny sposób, bez formalnej interwencji odstąpiliby od dalszych tego typu zachowań. Mimo tych uwag wydaje się, że wiele z funkcjonujących w angielskim systemie resocjalizacji nieletnich uregulowań może być inspiracją dla naszego ustawodawcy

.....

⁴¹ F. Dünkel, J. Junger-Tass, *Reforming juvenile justice*, Dordrecht–Heidelberg–London–New York 2009, s. 144–146 za: J. Kusztal, op. cit., s. 36.

w trakcie prac nad przygotowywaną reformą polskiego systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich.

Abstract: **Diversion in juvenile justice in England and Wales**

Antisocial behaviour is displayed more often by children and young people nowadays. This situation must lead to a modification of current proceedings. One tire may be seen in prevention and early intervention undertaken not by the criminal justice system but the local authorities. On the example of the English and Welsh system, the author puts forward a whole range of diversion, which may be applied in the case of minors violating normative order.

Key words: juvenile, youth, diversion, anti-social behaviour, LASPO.

Bibliografia

- [1] Barczykowska A., Dzierżyńska-Breś S., Muskała M., Systemy oddziaływań resocjalizacyjnych Stanów Zjednoczonych i Anglii, praca niepublikowana.
- [2] Bottoms A., Dignan J., *Youth justice in Great Britain*, [w:] *Youth Crime and Youth Justice: Comparative and Cross-National Perspectives*, red. Tonry M., Doob A., London 2004.
- [3] Cavadino M., Dignan J., *The Penal system: An introduction*, London 2007.
- [4] Czapów Cz., *Wychowanie resocjalizujące. Elementy metodyki i diagnostyki*, Warszawa 1980.
- [5] *Dictionary of Probation and Offender Management*, red. Canton R. and Hancock D., Willan Publishing 2007.
- [6] Dünkel F., *Juvenile Justice in Europe – Reform Developments in the Light of International Human Rights Standards*, Ernst Moritz Arndt University of Greifswald, Department of Criminology 2010, dostęp: <http://politika.lv/>
- [7] *Juvenile Justice Systems in Europe. Current Situation and Reform Developments*, red. Dünkel F., Grzywa J., Horsfield P., Pruin I., Mönchengladbach 2010.
- [8] *Juvenile Justice Systems: International Perspectives*, red. Winterdyk J.A., Toronto 2002.
- [9] Klaus W., *Reforma wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich w Wielkiej Brytanii*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2004, nr 44–45.
- [10] Kuształ J., *Europejskie tendencje w zapobieganiu przestępczości nieletnich*, „Probacja” 2011, nr 4.
- [11] Moffitt T.E., *Adolescence-Limited and Life-Course-Persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy*, „Psychological Review” 1993, Vol. 100(4).
- [12] Morgan R., Newburn T., *Youth justice*, [w:] *The Oxford Handbook of Criminology*, red. Maguire M., Morgan R., Reiner R., Oxford 2007.
- [13] Muskała M., Diagnostyka nieprzystosowania społecznego nieletnich w Anglii i Walii czyli szacowanie ryzyka w postępowaniu z nieletnimi, tekst niepublikowany.
- [14] Muskała M., *Pozasądowe formy reakcji na zachowania dewiacyjne dzieci i młodzieży w Anglii i Walii*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 19.
- [15] Muskała M., *Nowe instytucje prawne w angielskim systemie resocjalizacji nieletnich*, „Resocjalizacja Polska” 2013, nr 4.

- [16] Newburn T. i in., *The introduction of referral orders into the youth justice system*, London 2002.
- [17] *No More Excuses – a New Approach to Tackling Crime In England and Wales 1997*, dostęp: <http://www.homeoffice.gov.uk/documents/jou-no-more-excuses?view=Html>
- [18] Pruin I., *The scope of juvenile systems in Europe, Juvenile Justice Systems in Europe. Current Situation and Reform Developments*, red. Dünkel F., Grzywa J., Horsfield P., Pruin I., Mönchengladbach 2010.
- [19] Souhami A., *Transforming Youth Justice: Occupational Identity and Cultural Change*, Willan Publishing 2007.
- [20] Stańdo-Kawecka B., *Prawo karne nieletnich od opieki do odpowiedzialności*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2007.
- [21] Stańdo-Kawecka B., *Założenia modelowe i standardy międzynarodowe dotyczące nieletnich sprawców przestępstw*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. XXIX–XXX.
- [22] Walczak-Żochowska A., *Modele postępowania z nieletnimi*, [w:] *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*, red. Kowalska-Ehrlich B., Walczak S., Warszawa 1992.